

עובדות ודמיון: גיאוגרפיה וספרות

תקציר

גיאוגרפיה הומניסטית היא זרם חדש שנוצר כתגובה לשליטה ממושכת של הפרדיגמה הפוזיטיביסטית. היא מתבססת על תפיסה הגורסת, כי הידע הגיאוגרפי של אדם ושל חברה נשען על הגיאוגרפיות האישיות, שנוצרו מתוך זיכרונות העבר, חוויות ההווה וציפיות לעתיד. זוות הראייה ההומניסטית מתמקדת בפעילות אנושית ובסובייקטיביות של התרבות. מקום נתפס לא כעובדה במרחב שאותה יש להסביר, אלא גם בתור מציאות סובייקטיבית, שאותה ניתן לברר על סמך הפרספקטיבות של האנשים המכוננים את משמעותו. מקום מהווה טריטוריה אנושית.

נוף גיאוגרפי כבנוי משלושה רכיבים:

- א. המאפיינים הפיסיים של האזור;
- ב. הפעילות החיצונית הנצפית של האדם;
- ג. המשמעות הסמלית המשויכת למקום על ידי אנשים פרטיים ועל ידי החברה.

תחושות, רגשות ואינטואיציות מעשירות את הידע שלנו ואת המודעות למרחב, מודעות מרחבית חדשה נוצרת כתוצאה מזווית ראייה אישית או חברתית. אמנות בכלל וספרות בפרט, אוספות מגוון תגובות אמוציונליות של אנשים לסביבה שבה הם חיים. לכן, ניתן לראות בספרות את אחד הכלים החדשים של המחקר הגיאוגרפי. למשל, תיאורי נוף בספרות מלווים, לעתים קרובות, בהיבטים סימבוליים והם תוצאה של זיכרונות, סבל או נוסטלגיה, מה שמעניק למרחב ערך ורגשות המשרים עליו קדושה מסוימת. הספרות בוחנת את תפקידם של רגשות, תשוקות ומצבי רוח בהתייחס למקום, היא מרחיבה את חוויותינו וקובעת לנו מערכת העדפות ותפיסות סביבתיות. ניתן לומר, כי הספרות מארגנת את הדרך הכאוטית של תפיסת המציאות. לעתים קרובות, הספרות מגלה לקוראים את מה שהם כבר יודעים, אך אינם מסוגלים לבטא.

יש לציין, כי עבור מדעי החברה וההתנהגות, הספרות היא בעלת ערך מיוחד, משום שהיא מפנה את תשומת לבנו לעובדות ולקשרים שקל מאוד להתעלם מהם. גיאוגרף עשוי למצוא בספרות מידע יקר על אודות התפיסות החברתיות והאישיות הקשורות למקומות ולנופים.

עובדות גיאוגרפיות וספרות

אופן הצגת הסביבה בספרות עורר עניין בקרב הגיאוגרפים הרבה לפני הופעת הגיאוגרפיה ההומניסטית. קיימות שלוש גישות באשר ליחס בין גיאוגרפיה לספרות. גישה אחת, של הגיאוגרפיה האיטלקית, מנסה לבנות מחדש את הידע הגיאוגרפי של העבר ושל העולם העתיק על סמך יצירות פילוסופיות וספרותיות. גישה שנייה יוצאת מנקודת הנחה, כי הספרות – רומנים, סיפורת ושירה – עשויה לתפוס טוב יותר את המציאות הטריטוריאלית ואת המאפיינים הייחודיים של המקום מאשר המדע והמחקר. הבנה זאת תואמת לחיפוש אחר המאפיינים המייצבים את הייחודיות של המקום. גיאוגרפים רבים הביעו דעה כנגד הפיכת הידע הגיאוגרפי האזורי לאוסף נתונים ומספרים וצידדו בשימוש באמצעים ספרותיים לכינון זהות מרחבית מקומית. הגישה השלישית שייכת לחקר הגיאוגרפיה בתוך הספרות, כלומר גיאוגרפיה הנוצרת על ידי סופרים ומשוררים.

התקציר מבוסס על המאמר:

Lando, D. F. (1996). Fact and fiction: Geography and literature. *GeoJournal*, 38 (1), 3-18.

קיימת הנחה, כי סופר מסוגל לבטא במונחים ובכלים ספרותיים עובדות ותופעות השייכות לתחום הידע הגיאוגרפי על האזור המאוכלס או על הטבע.

תחושת המקום

הספרות מהווה אמצעי מיטבי להבנת הבסיס הטריטוריאלי של הסובייקטיביות האנושית. רלוונטיות הספרות נובעת מיכולתה לאחד במכלול אחד אובייקטיביות (המציאות הגיאוגרפית) וסובייקטיביות (תרבות וטבע אנושי). שני הרכיבים האלה נמצאים בבסיס תחושת המקום. השורשים של מונח גיאוגרפי זה נעוצים במודעות האינטואיטיבית לתכונות המקום. כותב המאמר טוען, כי מקומות שונים מתאפיינים בסמלים המתבהרים ומועברים בצורה הטובה ביותר באמצעות ספרות ואמנות. ספרות מחדדת ערכים, דימויים ותחושות, שמרביתנו חשים רק בצורה מעורפלת והיא תורמת להגדרת תחושת המקום המשותפת לקבוצת אנשים. הספרות מצליחה גם לתפוס, לקלוט ולהעביר התרשמויות חזקות מהמקום ובכך לכוון את הזיכרון ההיסטורי. אנו קוראים את הספרות בעקבות תכונותיה האסתטיות, אך עם זאת, היא משחזרת את הרוח, המשמעות המסורתית והערך ההיסטורי של עובדות מרחביות. כך, הזהות והייחודיות של ערים, כמו גלוגו, בוסטון וסנט-פטרסבורג נתפסת בעיקר בזכות יצירות ספרותיות שינקו מהאווירה של הערים הללו. לשם הצלחה במשימה זו, על הסופר לתפוס בצורה ברורה, יותר מאשר הגיאוגרפים המקצועניים, את המאפיינים המקומיים המשמעותיים ביותר הקשורים לתרבות המקום. אכן, סופרים לעתים מעניקים לאזורים שהם מתארים אופי וזהות – זה מה שעשה וולטר סקוט עם סקוטלנד. הרגישות, הדמיון והחוש האמנותי של סקוט אפשרו לו לכוון את הנוף הסקוטי בעיני קוראיו ובעיני הקהל הרחב.

הסמלים והמשמעותיות שסופרים מעניקים לאזורים מסוימים משתלבים עם האינטראקציה של הקורא עם הנוף הגיאוגרפי המתואר, המקבל חיות ומתמלא ב"תחושת המקום". מקומות מתגלים ומומצאים, שכן לעתים הדימוי הספרותי שנוצר הוא כה חזק, עד שהוא כובש את הדמיון הקולקטיבי והופך להיות הדימוי הדומיננטי של המקום. הספרות מכוננת מחדש את "רוח המקום" וגורמת לפיתוח מודעות אתנית-טריטוריאלית וחברתית. כך, מחקרים מראים כיצד יצירות ספרותיות קידמו "מודעות טריטוריאלית אורבאנית" בארצות הברית, משום שהן השפיעו על דעת הציבור במהלך תהליך האורבניזציה.

שורשים תרבותיים

ביצירות ספרותיות ניתן לראות עדויות לשורשים התרבותיים, הקושרים את החברה למקום או לנוף מסוימים. דמיון ורגישות הסופר ויכולתו לתפוס את מהות הקשרים שלנו עם הטבע מסייעים לנו להבין טוב יותר את האינטראקציה שלנו עם הנוף ואת ערכו התרבותי. נוף ממלא תפקיד חשוב עבור הפרט והקהילה; הוא אינו רק סביבה, אלא נקודת התייחסות, בעלת משמעות תרבותיות, שנוצרות על ידי הפרקטיקות התרבותיות של הקהילה או של החברה. לכן, כל חברה מכוננת את הטריטוריה שלה, מארגנת את מקומותיה ומעשירה את נופיה עם סימנים וסמלים תרבותיים. כך נוצרת קרבה בין חברה לטריטוריה ובין אדם למקום, שבאה לידי ביטוי בתחושת השייכות למקום זה או אחר. תחושה זו, שאינה זוכה להסבר במסגרת הגיאוגרפיה המודרנית, נובעת מתוך התהליך של פיקסציה תרבותית, במהלכה נוצרת מערכת של סימנים וצפנים שמגדירה מחדש את הטריטוריה. יחס אישי בין אדם לסביבה נובע מהכוננות הכללית של החברה לפרש את ערכי המקום הגיאוגרפי, שמהווים ביטוי לתרבות מסוימת ולכן מתייחסים לא רק לצרכים החיוניים של הקבוצה, אלא לזהותה ברבדים העמוקים ביותר. כך, קהילות כפריות מערביות השליכו על המרחב הפיסי את הערכים המזוהים עם יציבות, חידוש החיים וזכות הקניין, מה שקבע את היחס ואת ההתנהגות כלפי האזור. "רוח האזור" נקלטת לא רק

באמצעות מדע הגיאוגרפיה, אלא בראש ובראשונה דרך הספרות. הקשר בין הספרות לנוף הדוק והדדי, שכן הספרות מכוננת את הנוף בעינינו. עם זאת, היא בעצמה מושפעת מהדימוי שהיא יצרה – כך נוצרים המאפיינים הייחודיים של מסורות הספרות הלאומיות.

הנוף החיצוני והנוף הפנימי

ספרות עשויה לקשר בין הסובייקטיביות האמנותית לאובייקטיביות המדעית ולהביא לאינטגרציה בין מבט הגיאוגרף לזה של הסופר. באמצעות כלים ספרותיים, הספרות מכוננת את משמעותו של המרחב הציבורי ומקשרת את המרחב החיצוני עם מצבים פנימיים, עם חוויות וזיכרונות. ספרות יפה מהווה, לעתים קרובות, מתווך יעיל, שדרכו ניתן להגיע להבנה מקומית. ניתוח ופירוש הטקסטים הספרותיים מגלה את המסר המקומי, הנובע משייכות המחבר למקומות ולנופים שאותם הוא מתאר. טקסט היצירה הספרותית אינו רק מקור מידע, אלא ביטוי למערכת סמלית מורכבת, הקשורה ליחסים בין אדם לסביבה. הערכים שנתפסו או דומיינו על ידי המחבר משפיעים על האינטראקציה של הקבוצה עם המקום. כלומר, הפן הייחודי המקומי מהווה המשך של תפיסה מחשבתית; נוף חיצוני משקף את הנוף הפנימי, הנוף של הסביבה מתאחד עם נוף התודעה.

קיימת פרשנות המתייחסת לטקסט כדגם שמכונן את מערכת היחסים בין אדם לסביבה; כך ספרות עשויה לשדר "טופופיליה", אהבה לטריטוריה, המשרה תחושת רוגע ושלווה או מנגד "טופופוביה" – תחושת אי-שייכות וניכור, המאפיינת אוכלוסיות מודרות, מהגרים ופליטים. ההבנה האישית של המחבר את המקום, אם היא מתקבלת על ידי הקוראים, הופכת לביטוי כללי של הנוף המקומי בעיני הציבור.

חשוב להצביע על שינוי שחל ביחס הגיאוגרפיה אל הספרות. בעבר, גיאוגרפים שהתייחסו לספרות שאפו לנתח את הגיאוגרפיה המתוארת בתוך הספרות, כדי לזהות כיצד הנופים המתוארים תואמים למציאות. היו גם שהתייחסו לספרות כמקור של ידע על אודות הגיאוגרפיה של העבר. פרדיגמה זאת השתנתה. הגיאוגרפיה ההומניסטית המודרנית רואה בספרות מקור לידע סביבתי. היא אינה שואפת לניתוח הנוף, על סמך מאפייניו הפיסיים והחברתיים, אלא רוצה להבין את המרחב במונחים של התנהגות, תפיסות, אמוציות ואידיאות. ההתקרבות בין הספרות לגיאוגרפיה מתרחשת גם ברמת השפה, ולא פעם גיאוגרפים מאמצים שפה ספרותית ומעבירים לנו ידע על העולם באמצעות תיאורי החשיבה והתפיסות שלהם. היצירה הספרותית מהווה תוצאה של המערכת הסוציו-תרבותית והמודעות הטריטוריאלית שמאפיינת אותה. סופר רואה את הנוף ואת המקום מזווית ראייה מסוימת, ועמדתו זו משפיעה על בחירת הסמלים ועל תיאורם. היצירה הספרותית, גם כיצירה אינדיבידואלית וגם כתוצר של תהליכים תרבותיים-חברתיים, קולטת בתוכה את מערכת הקשרים שלנו עם המרחב ומעבירה זאת לקורא, כשהיא מכוננת מחדש את הדרך שבה אנחנו תופסים את הנוף.